

Зорица Никитовић, Владислав Топаловић (прир.). *Српски средњовјековни сјоменици из Босне и Хума. Проучавања Чајничкој јеванђеља*. Бања Лука – Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Српска православна митрополија дабро-босанска, 2024, 623 стр.

У организацији Академије наука и умјетности Републике Српске и Српске православне митрополије дабро-босанске од 5. до 7. октобра 2023. године у Источном Сарајеву одржан је научни скуп *Српски средњовјековни сјоменици из Босне и Хума. Проучавања Чајничкој јеванђеља*. Истоимени зборник радова објављен је 2024. године и садржи тридесет и један рад. Зборник су приредили проф. др Зорица Никитовићи проф. др Владислав Топаловић.

Интересовање за Чајничко јеванђеље додатно је порасло у посљедњим деценијама будући да се ради о једином рукопису са територије средњовјековне Босне који у међувремену није отуђен и припојен неком од иностраних фондова. Чува се у вјековном изворном окружењу, и то у српском православном Храму Успења Пресвете Богородице у Чајничу (Република Српска), данас у оквиру црквене музејске поставке. Датира се у 14. или почетак 15. вијека, исписан је једностубачно на пергаменту, а сачувано је 167 листова формата 195 × 150 милиметара. Додатну пажњу овај споменик привукао је због одлуке Комисије за очување националних споменика да се Чајничко јеванђеље издваја из такође заштићене цјелине цркве у Чајничу и да се има сматрати нарочитим елементом заједничке културне баштине свих народа у Босни и Херцеговини.

Иако се сви радови не односе директно на Чајничко јеванђеље, сви су у вези са српском рукописном традицијом, појединачним писаним споменицима, историјским оквиром средњовјековља, питањима националног идентитета и сл. Њихово груписање у мање цјелине вјероватно би донијело далеко више методолошких потешкоћа неголи реалне користи, те није спроведено, тако да је распоред текстова зависио од концепцијских увјерења самих приређивача.

Зборник се отвара радом Бранка Летића (Академија наука и умјетности Републике Српске) „Чајничко јеванђеље у савременом научном и политичком контексту” (стр. 15–33), у којем се говори о политички условљеној злоупотреби српског рукописног наслеђа у Босни и Херцеговини и његовом новом тумачењу у написима истраживача од седамдесетих година 20. вијека. Чајничко јеванђеље служи као илустрација такве манипулације, којом се жељело засновати и учврстити бошњачко име на рачун српског, које је у потпуности деградирано и којем се негирао сваки културни допринос. Полазило се од тврдње како је средњовјековна култура у Босни јеретичка, богумилска, те да су богумили са падом Босне под Турке прешли на ислам. Тада су и рукописи јеванђеља са овог подручја, међу којима и Чајничко, преузимани, дорађивани, употребљавани и тако сачувани у српској богослужбеној

средини. Аутор указује на методолошке и чињеничне пропусте оваквих конструкција, међу којима посебно истиче велики раскорак између писаних свједочанстава и њиховог свјесног заобилажења у радовима политички инспирисаних интерпретатора.

Рад „*Марков завршеџак* у Чајничком јеванђељу у свјетлу савременог библијског и текстуалног критицизма” (стр. 35–52) аутора Владислава Топаловића (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) освјетљава досад непомињан и врло значајан аспект за текстологију Чајничког и српскословенских јеванђеља уопште. Досад у библистици посебно цијењена александријска верзија текста није она са које је превођен словенски предложак Чајничког јеванђеља, што се разазнаје управо по завршетку Јеванђеља по Марку. Он је *differentia specifica* којом се тзв. византијски тип текста удаљава од александријског. Иако је и византијски тип забиљежен у древним грчким кодексима још од 4. вијека па надаље, остао је у сијенци верзије које су доносила два најпрестижнија и најстарија кодекса из 4. вијека – Синајски и Ватикански. Упркос овако постављеним односима, аутор упућује на закључак да је аутентичност дуже верзије завршетка Јеванђеља по Марку, забиљежене у византијском текстуалном типу, па самим тим и у Чајничком јеванђељу, оправданија како богословски тако и са становишта књижевне критике текста. Овим се у научну дискусију о овом значајном питању уводе и словенски преводи јеванђеља као валидни и адекватни аргументи у расправи о текстолошким питањима самог Новог завјета.

Врло важним и научно актуелним аспектом у вези са Чајничким јеванђељем бавио се Ненад Тупеша (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) у истраживању „Богослужбена употреба Чајничког јеванђеља” (стр. 53–72). Насупрот тврдњама о богумилској провинијацији средњовјековних кодекса и њиховој накнадној адаптацији за коришћење у српској православној средини (о чему је писао Б. Летић), стоји истраживање Н. Тупеше које показује како се овај кодекс од почетка употребљавао искључиво у богослужбеном окриљу православне цркве. О томе свједоче маргиналне биљешке и други текстуални елементи, а што се потврђује његовим поређењем са најстаријим српским богослужбеним типцима (Никодимов типик, Романов типик), те познатим рукописима: Мирослављевим, Дивошевим, Копитаревим и Довољским јеванђељем. Отуда аутор недвосмислено закључује како је „ЧЈ од времена његовог настанка било у богослужбеној употреби Српске цркве која, иако се и различитим временским периодима налазила у саставу других канонских помесних Цркава, била и остала Православна црква српског народа” (стр. 68–69).

Увид са становишта православне антропологије, али и литературологије, о природи симбола и мјесту јеванђеља у том концепту понудио је Владимир Бартула (Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет) у прилогу „Симболичка вриједност јеванђеља” (стр. 73–98). Функција светописамских симбола била је да ширем читалачком/слушачком кругу олакша рецепцију сложених метафизичких односа и тврдњи. И отуда је њихово адекватно разумијевање од пресудног значаја за схватање културолошких одлика средњовјековља, а самим тим и културе средњовјековне Босне.

Чланак „О феномену преименовања српских средњовјековних богослужбених књига” (стр. 99–120) аутора Зорице Никитовић (Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет) указује на досад недовољно наглашену појаву удаљавања савременог именована богослужбених књига од изворно средњовјековног, забиљеженог у самим рукописима. То се прије свега односи на јеванђеље, које је у изворној грађи карактерисано као *свeйшo*, *Божије*, *Христoвo*, *божанствeнo*, док је у савременом дискурсу назив секуларизован и десакрализован. Ауторка указује и на улогу научне заједнице у том процесу, што објашњава дислокацијом и отуђивањем рукописа из оригиналног (богослужбеног) окружења, а зарад научних потреба. Промјеном имена споменика, те промјеном његовог аутентичног окружења, отворио се пут за манипулацију и доношње произвољних закључака с њим у вези. Постављајући на крају питање „Чије је божљствено и свето еванђеље сачувано у Чајничу” (стр. 115), ауторка га не оставља без одговора и каже: „Онога народа који га је исписао, богослужио, други Христов долазак њиме симболизовао и голим животом чувао и сачувао до наших дана” (стр. 115).

Дарко Ристов Ђога (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) приложио је рад „Чајничко јеванђеље и богумилска хипотеза” (стр. 121–144). Увијек актуелно питање односа средњовјековне заоставштине и богумила на територији предтурске Босне конкретизовано је у овом истраживању на примјеру Чајничког јеванђеља. Аутор показује како је ‘богумилски мит’, и сам данас поприлично напуштен у озбиљној историографији, у ствари темељ утврђивања одијелености Босне и Херцеговине првенствено у односу према српској култури, што поткрепљује адекватним наводима заступника овог усмјерења, уједно указујући на мањкавости такве линије закључивања.

Рад „Идентитетска конверзија рукописних јеванђеља са подручја средњовјековне Босне” (стр. 145–159) аутора Данијела Дојчиновића (Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет) надовезује се на прилоге Б. Летића и Д. Ристова Ђога. Аутор се интересује за улогу аустроугарске идеологије у формирању свијести о босанском идентитету као потпуно несрпском, и то са аспекта теза присутних у историјама књижевности писаних са аустроугарске позиције (Ђ. Шурмин, М. Мурко, Д. Прохаска), а које су утемељиле схватања о анационалном и јеретичком средњовјековљу у Босни. То је био стуб на који су се ослањали творци босанског књижевног и културног идентитета у другој половини 20. вијека. Основна методологија којом се служила аустроугарско-бошњачка историографија била је идентитетска конверзија, тј. превођење српског културног наслеђа у босанско, док се у исто вријеме од појма босанског ампутира било какво српско одређење. У том процесу сагледава се и питање Чајничког јеванђеља.

Саша Шољевић (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) аутор је прилога „Догматске и обредне разлике између Истока и Запада у Законоправили Светог Саве” (стр. 161–183). Образлажући значај и околности постанка Савиног Законоправила, аутор се посебно осврће на одјелке који третирају праксу западне у односу на источне (православне) цркве (поглавља 49–51), и то: коришћење

бесквасних хљебова на евхаристији, питање поста суботом, свештеничког целибата, *filioque* и јурисдикције Римске епископије.

Анатолиј Аркадијевич Турилов (Институт за славистику Руске академије наука) у кратком саопштењу „Еще раз к вопросу о датировке и писцах Сараевского списка святосавской Кормчей (Номоканона Святого Саввы Сербского)” (стр. 185–190) доноси закључак да се сарајевски примјерак Савиног Законоправила доводи у везу са српским архиепископским скрипторијумом из прве трећине 14. вијека, што га убраја у групу најстаријих преписа овог споменика.

„Народносна и језичко-правописна скица Босне и Херцеговине” (стр. 191–209) наслов је прилога Јелице Стојановић (Универзитет у Никшићу, Филолошки факултет). Упркос честим промјенама граница, етноним *срб-*постојано се користи на територији историјске и данашње Босне и Херцеговине, што ауторка илуструје бројним примјерима из рукописне грађе. Једнако је са лингвонимом – „када је именован, језик се такође именује као српски” (стр. 195). Други дио рада посвећен је презентовању историјског увида у правописне и правописно-језичке процесе на територији данашње Босне и Херцеговине. Ауторка указује на непостојање правописне једнообразности, као и на проблем именовања правописних школа као зетско-хумске и хумско-босанске, будући да се ови термини данас могу злоупотребљавати у политичке сврхе, а у корист новонасталих лингвонима ‘црногорски’ и ‘босански’ језик.

Наташа Драгин (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет) аутор је рада „Књижевно и језичко окружење кнеза Павла Раденовића” (стр. 211–241), у којем се анализирају палеографске, правописне и језичке одлике писаних извора који се директно или индиректно могу довести у везу са поменутиим великашом. Ово је од нарочитог значаја, будући да се име кнеза Павла помиње у брзописним записима унутар Чајничког јеванђеља, али се не дају подробније информације о коме се заиста ради. Поред записа, истраживачки корпус чиниле су повеља кнеза Павла Дубровнику, писма Дубровчана кнезу Павлу и надгробни натписи са територије земље Павловића. Сагледавши Чајничко јеванђеље у контексту поменутих споменика, ауторка подржава претпоставку (не претендујући на њену неупитност) да је оно могло бити поклон кнезу Павлу Раденовићу, кога и Н. Драгин види као личност која се крије иза помена непознатог кнеза у записима у Чајничком јеванђељу.

На претходно истраживање директно се надовезује рад Ђорђа Бубала (Универзитет у Београду, Филозофски факултет) „Да ли је Чајничко јеванђеље било поклоњено кнезу Павлу Радиновићу? (О записима на листовима 115б и 116а)” (стр. 243–253). Аутор није склон да у записима види посвету кнезу Павлу него образац уводног дијела писма које се упућује одређеном великашу. То даље значи да је јеванђеље могло бити у посједу племића који је одржавао комуникацију са кнезом Павлом, било да му је подређен или у истом рангу с њим, док језик јеванђеља и записа недвосмислено упућују на нераскидиву везу са остатком српскословенске писане традиције и писарских узуса рашких скрипторијума.

Још једним записом из Чајничког јеванђеља бавио се Вања Станишић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет) у прилогу „Неколико напо-

мена о глагољници Чајничког јеванђеља” (стр. 255–264). Подржавајући налазе ранијих истраживача, међу којима су и они да се глагољница Чајничког јеванђеља не може довести у везу са хрватским глагољским споменицима, аутор потврђује да „колико год били особени и уникатни, највећи број тих знакова је архаичног облика и припада прелазном типу ране угласте глагољице” (стр. 256).

У раду „Чајничко јеванђеље: графичка веза с Николским јеванђељем и другим споменицима” (стр. 265–283) Виктор Савић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет) посебно истражује одјељак који је преписивао последњи у низу од неколиких преписивача (л. 129а–1676, Лк. 6,42–22,62), будући да у њему препознаје палеографске и ликовне везе са Николским и Даничићевим јеванђељем, те Хваловим зборником. Аутор у рукопису овог писара налази утицај рашке традиције, те сматра како он није производ општих културно-територијалних контаката, већ конкретне интеракције између писара Владоја, који је у вријеме краља Твртка дошао у Босну, и(ли) његових настављача, са писаром завршне секције Чајничког јеванђеља.

Коауторски рад Љупке Васиљев и Миланке Убипарип (Народна библиотека Србије) под називом „Нови поглед на палеографске одлике Чајничког јеванђеља и каснијих записа” (стр. 285–301) доноси свјеже резултате нове палеографске анализе и идентификације писарских дуктуса. У већ раније утврђеним временским оквирима за настанак рукописа, ауторке доносе прецизнију одредницу за доњу границу његовог постанка – осамдесете године 14. вијека.

Јасмина Грковић-Мејџор (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Српска академија наука и уметности) у тексту „О синтаксичким одликама Чајничког јеванђеља” (стр. 303–319) подвргла је одабрана синтаксичка обиљежја овог споменика поређењу са канонским старословенским текстовима, те одговарајућим споменицима из Рашке, Босне и Хума. Истраживање је показало како је утицај народног језика на овом нивоу слабији, иако постоји (нпр. поремећена конгруенција партиципа), док је веза са канонским текстовима јака, тј. чувају се синтаксичке одлике карактеристичне за старословенске споменике. Ауторка препознаје још двије особености испитаног корпуса: „‘понародњавање’ књижевног језика без кршења норме у односу на канон, избором оне конкурентне нормативне могућности која је у духу народног језика” (стр. 316) и „књишке конструкције које сведоче о накнадној грецизацији текста у односу на канонска јеванђеља” (стр. 316).

Поређењем стања у споменику коме је скуп посвећен са рјешењима из старословенског периода бавила се и Марина Курешевић (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет) у раду „Начини преношења туђег говора у Чајничком јеванђељу” (стр. 321–332). Испитујући конструкције са јукстапонираним директним говором, конструкције са *jako recitativum*, те конструкције са индиректним говором које су уведене глаголима говорења, дошла је до закључка да се „забележено стање у Чајничком јеванђељу у погледу начина преношења туђег говора не разликује од других старословенских споменика” (стр. 330).

Прилог Вере Берак (Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет) под називом „Чајничко четворојеванђеље и његов други предложак у свјетлу

текстолошких истраживања” (стр. 333–345) базирано је на критичком презентовању најбитнијих текстолошких проучавања Чајничког јеванђеља, при чему се ауторка задржава на његовом другом предлошку и указује на везу са рашким споменицима овог типа, а пропитује и његову блискост са бугарским предлошцима.

Из кратког саопштења Радована Пилиповића (Архив Српске православне цркве) „Рестаурација и конзервација Чајничког јеванђеља у Архиву Српске православне цркве 2021–2022. године” (стр. 347–352) дознају се појединости о овом процесу, међу којима је од посебног значаја испитивање спроведено на Фармацеутском факултету Универзитета у Београду. Оно је показало да Чајничко јеванђеље није палимпсест, тј. да ни на једној страни овог кодекса није био присутан старији, доцније израдиран текст.

Радови који слиједе баве се књишком заоставштином која се чува у ризници Храма Успења Пресвете Богородице у Чајничу. Први међу њима је прилог Миланке Убипарип (Народна библиотека Србије), која у тексту „Српскословенско рукописно наслеђе у Ризници Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу” (стр. 353–368) представља састав рукописне библиотеке, те даје осврте на пет српскословенских рукописа (Октоих, Минеј служабни за октобар, Богородичник, Четворојеванђеље, Чајничко јеванђеље) од њих дванаест (насталих између 14. и 18. вијека), колико их је у ризници. Ауторка у основним цртама скицира историјски оквир формирања поменуте збирке.

Мирослав Лазић (Институт за српски језик САНУ) аутор је истраживања „Српске инкунабуле и палеотипи из Ризнице Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу” (стр. 369–386), у коме је представљена стара српска штампана књига сачувана у овој колекцији. У питању је основни фонд богослужбених књига, неопходан за уобичајене свештене потребе. Двије су инкунабуле из штампарије Ђурђа Црнојевића (Октоих првогласник, 1494; Псалтир са посљедовањем, 1495), једно издање милешевске штампарије (Псалтир са посљедовањем, 1544), док је седам издања венецијанских штампара српских књига (Божидар Вуковић, Вићенцо Вуковић, Јеролим Загуровић).

Веома значајан, а у српској науци неријетко занемарен, јесте фонд црквенословенске књиге, који, иако штампан руском редакцијом, од 18. вијека постаје и српски, те представља неодвојив сегмент (и) српске културе. Жарко Војновић (Народна библиотека Србије) третира управо црквенословенску књигу у раду „Црквенословенска библиотека у Чајничу у оквиру богослужбеног система Српске цркве (16–19. век)” (стр. 387–411). Аутор не нуди каталог или инвентар штампаних књига већ елаборира затечено стање у широј перспективи српског културног простора. Његови увиди показују да је чајничка црквенословенска библиотека по свом саставу била у равни са библиотекама доста већих културних центара онога доба (попут Сент Андреје или Темишвара), што указује на велики степен поклапања фондова црквенословенске књиге у различитим областима насељеним српским народом.

Још једним спомеником из ризнице Храма Успења Пресвете Богородице у Чајничу бавила се Душица Грбић (Библиотека Матице српске) у прилогу „Редакцијске одлике чајничког пролога стиховног за зимски период с краја XVI века” (стр. 413–428). Чајнички рукопис упоредила је са два дечанска преписа, те утврдила његову типолошку припадност тзв. Лукијевој редакцији,

чиме се доприноси ширем познавању српскословенских преписа стиховног пролога.

Стара српска штампана књига у средишту је интересовања и Светлане Томин (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет). Она је у тексту „Поводом Триода цветног из 1649. Када се завршава старо српско штампарство?” (стр. 429–444) увријеженом мишљењу да је венецијанско издање Псалтира из 1638. године уједно и посљедње у низу старих српских штампаних књига супротставила сазнања о раду српског штампара Јована Светогорца (Томионичанина). Он је у Влашкој за потребе Српске православне цркве штампао Триод цвјетни деценију касније (1649), када пада истински завршетак дјелатности на штампању старих српских књига.

Састављач првог српског буквара био је дечански монах Сава, који је ову за српску културу изузетно значајну књигу штампао у Венецији 1597. године. Њиме се у раду „Историјско-педагошке вриједности првог српског буквара” (стр. 445–458) бавио Драго Бранковић (Академија наука и умјетности Републике Српске). Осим чињенице да су Срби међу ријеткима у то вријеме имали такав приручник, аутор се – као педагог – концентрише на методичка рјешења у њему те наводи: „На осам страница представљени су сви битни садржаји букварске наставе (азбука, самогласници, сугласници, слоговно читање, штива за вјежбање читања, букварска математика)” (стр. 455).

У области проучавања рукописног наслеђа креће се и Олга Раковић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет). Прилог „Први писар пантелејмоновог апостола No. 6” (стр. 459–484) представља палеографску анализу дијела који је у наслову поменутом српскословенском рукопису (данас у светогорском Манастиру Светог Пантелејмона) исписао писар Радоје. Анализа је показала да се његов писарски манир највише може довести у везу са западносрпском традицијом, од које одступа у неколиким детаљима (нпр. чешће употребљава лигатуре *ia* и *ie*). У сваком случају, анализа отвара могућност евентуалног препознавања Радојевог рукописа и у другим преписима.

Разјашњавањем историјског контекста у којем је могло настати Чајничко јеванђеље бавио се Невен Исаиловић (Историјски институт Београд) у чланку „Територијални развој земље Павловића и земље Косача у Подрињу и Полимљу и верске прилике у њима” (стр. 485–506). Аутор полази од претпоставке да је Чајничко јеванђеље настало у области земље Павловића, али у дискусију укључује и посједе породице Косача, којима је подручје Чајничка припадало. Засебно се заинтересовао за вјерску припадност чланова ових породица те евентуално постојање скрипторијума на њиховим посједима. Као могуће локација настанка Чајничког јеванђеља наводе се манастири Добрун, Бања код Прибоја и Милешева, док је мање вјероватно да су у питању биле цркве у Вишеграду, Сопотници или Чајничу.

Други ауторски прилог Ђорђа Бубала (Универзитет у Београду, Филозофски факултет) у овом зборнику носи наслов „Ктиторски натпис на Богородичиној цркви у Манастиру Добрун” (стр. 507–537). У њему се аутор бави натписом са цркве Манастира Добрун, за који се вјеровало да је уништен приликом реконструкције у 19. вијеку, а чији се препис чува у Архиву САНУ. На основу анализираних грађе, Ђ. Бубало негира тврдњу о уништавању натписа, те показује како је он прекречен тек 1921. године, а изнова опет послјије

завршетка Другог свјетског рата. Даље претпоставља да се, уколико малтер приликом другог кречења није обијен, натпис и даље налази на свом мјесту прекривен слојевима креча. У прилогу рада дато је издање натписа према препису митрополита Саве Косановића из Архива САНУ.

Прилог Марије Васиљевић (Балканолошки институт САНУ) „Потомак српске и угарске династије: Твртко Котроманић и стари српски родослови” (стр. 539–554) анализира генеолошку линију краља Твртка у контексту његове везе са Немањићима, будући да се тврдње у родословима разликују од оних из дипломатичке грађе. У родословима се Твртко приказује као насљедник Немањића и владарских породица Мађарске и Босне, док повеле наводе само Немањиће и владаре Босне. Ауторка сматра да је Твртково везивање за српску и мађарску владарску кућу имало функцију увећања његовог угледа.

Бојан Крунић (Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет) приложио је истраживање „Неколико нових запажања о једном старом попису хаса земаља у Фочи (хас Хоча) – прилог датацији” (стр. 555–570). Компаративном анализом докумената (пописа хаса, дефтера из 1475/77. и грађе из Дубровачког архива) аутор долази до закључка да је хронолошки оквир попис хаса Хоча између 1470. и 1490. године.

Зборник се закључује радом „Карактер власти и термини за државу у средњовјековној Босни” (стр. 571–589) аутора Дејана Дошлића (Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет). Полазећи од средњовјековног увјерења заснованог на библијском тексту да је свака власт од Бога, аутор испитује термине за означавање државе, и то: ‘владаније’, ‘владање’, ‘земља’, ‘држава’ и ‘русак’. Сваки од њих има своје специфичности, за које је аутор понудио објашњење.

Вриједни пажње су резимеи цјелокупног зборника који су дати у енглеском (стр. 596–601), руском (стр. 603–612) и њемачком преводу (стр. 613–622), што ће увелико допринијети међународној видљивости овог значајног истраживачког подухвата.

Данијел Дојчиновић

Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику
Булевар војводе Петра Бојовића 1а, 78000 Бања Лука,
Република Српска, Босна и Херцеговина
danijel.dojcinovic@flf.unibl.org